

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH DERGİSİ

1995-2000

Prof. Dr. Fikret İŞILTAN Hatıra Sayısı

Kurucusu

Ord. Prof. Dr. Cavid BAYSUN

İSTANBUL - 2000

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ HANGİ DEVLET İLE BAŞLAMALI? *

Erdoğan MERÇİL

İlk Müslüman Türk Devletleri denince aklımıza; Tolunoğulları, İhşidiler, İtil (Volga) Bulgarları, Karahanlılar ve Gazneliler gelmektedir. Ancak zamanımız tarihçileri İlk Müslüman Türk devletinin bunlardan hangisi olduğu hakkında henüz bir fikir birliğine varamamışlardır. Sözgelisi, İtil Bulgarları, “İslâmiyeti resmen kabul eden ilk Türk devleti” olarak nitelenmektedir (1). Konunun yetkili uzmanı O. Pritsak (2) Karahanlıları, “ Doğu ve Batı Türkistan’da hüküm süren ilk İslâmî Türk sülâlesi” olarak kabul etmektedir. Prof. R.Genç (3) ‘e göre Karahanlılar, “ Orta Asya’da kurulan ilk Müslüman – Türk Devleti”dir. Acaba bu devletlerden hangisi daha önce kuruldu?

Abbasîler’in iktidara geçmesinden hemen sonra vukû bulan Talas Savaşı (751)’nda Araplar Türkler ile birlikte Çinlilere karşı savaştılar. Batı Türkistan hâkimiyeti üzerinde önemli etkisi olan bu savaşın kazanılması , Türkler’in bu bölge üzerindeki üstünlüklerinin devamına imkân sağlamıştı. Bu tarihten sonra Türk- Arap münasebetleri dostça bir şekilde gelişmiş ve böylece İslâm dini yavaş yavaş Türkler tarafından benimsenmeye başlamıştı. Bu arada Müslüman olan Türkler Abbasî Devleti’nin gerek askerî ve gerekse idarî kadrolarında etkin bir biçimde görev alarak başkomutan, vezir ve vali tayin edilmişlerdi.

Öte yandan Abbasî Devleti’ni esas itibarıyla iki kısımda incelemek mümkündür. Birinci devir 750’den 847’ye kadar aşağı yukarı bir yüzyıl süren gerek merkezî otorite ve gerekse medeniyet yönünden parlak bir devredir. Daha

* Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi tarafından 23-25 Mayıs 1997’de düzenlenen “Türk Tarihinin Meseleleri” adlı sempozyumda tebliğ olarak sunulmuştur.

1 Bk. N. Devlet, “İdil Bulgarları”, *doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, cild IX, s. 311; N.Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 1992, s.70.

2 Bk.Karahanlılar mad., İA, s.251.

3 Bk.Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981, s.7.

sonra Abbasîler'in 1258'de yıkılışına kadar devam eden ikinci kısımda ise, kısmen kültürün muhafazasına rağmen merkezî otoritenin zayıflaması, bu İslâm devletinin uzak köşelerinde bazı yeni hanedanların doğmasına yol açmıştır. Nitekim Horasan'da Tahirîler (827-873), Sistan'da Saffarîler (867- takr.1495), Horasan ve Maverâünnehir'de Samanîler (819-1005) devletleri kurulmuştur.

Tolunoğulları (868-905)

Abbasîlerin bu zayıf devresinde Mısır'da da bir Türk devleti kuruldu. Tolunoğulları Devleti'nin kurucusu Ahmed bir Türk askeri idi. Babası Tolun'un ismi Türkçedeki "dolun", yani "dolunay"dan gelmektedir. Tolun, Tokuz-Oğuz Türkleri'ndendi ve takriben h.200/m.815-816'da Buhara ve Horasan âmili Nuh b. Esed tarafından her yıl Abbasî halifesine gönderilen hediye, para ve köleler arasında Bağdat'a yollanmıştır. Ahmed ise Eylül 835'de Bağdat'ta doğdu. O, çok iyi askerî ve dinî bir eğitim görmüş , daha sonra cesareti sayesinde Halife Musta'in'in teveccühünü kazanmıştı. Ahmed'in üvey babası Bayıkbeg'e halife tarafından Mısır valiliği verildi. Ancak Bayıkbeg Mısır'a gitmemiş ve vekil olarak Ahmed b. Tolun'u göndermişti. Ahmed 15 Eylül 868'de Fustat'a ulaşıyor ve bu suretle Tolunoğulları Devleti'nin kuruluşu başlıyordu (4).

İhşidîler (935-969)

Mısır'da kurulan ikinci Türk devleti İhşidîler'dir. Bu devletin kurucusu Muhammed b. Tugç olup, atası Cuff, Halife Mutasım zamanında (832-842) Fergana'dan getirtilen çok sayıdaki Türkler arasında bulunuyordu. Babası Tugç ise Tolunoğulları'nın hizmetinde görev almış , Şam ve Taberiyye valiliği yapmıştı. Bu bakımdan Muhammed devlet idaresi içinde yetişmişti. Muhammed, Tolunoğulları'nın yıkılmasından sonra Abbasî Devleti'nin hizmetinde görev yaptı. Onun başarılı hizmetlerde bulunması Suriye valiliğine tayinine sebep oldu. Öte yandan Tolunoğulları'nın yıkılması Mısır'da kuvvetli bir hükümete ihtiyaç gösteriyordu. Çünkü Mısır'da hüküm sürecek kuvvetli bir devlet, batıdan Fatımîler'in ilerlemesine engel olacaktı. Bu bakımdan o, Suriye'ye ilâve olarak Mısır'a da vali tayin edildi. Kuvvetli bir ordu ve donanma sayesinde Fustat'a girdi(935). Böylece İhşidî Devleti'nin temellerini attı. Muhammed b. Tugç daha sonra Halife Razi'den "İhşid" unvanını aldı (939) ve kurmuş olduğu devlet İhşidîler adıyla anıldı. İhşid, Fergane meliklerinin kullandığı bir unvan olup, bu da Muhammed'in "Fergane meliklerinin soyundan" gelmiş olması ile alâkalıdır (5).

4 Kuruluş tarihi için bk. Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927, s.78; C.E.Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi* (çevirenler E.Merçil-M.İpşirdi), İstanbul 1980, s.55; Şinasi Altundağ, *Tolunlular mad.,İA*; Ancak K.Y. Koprıman, bağımsızlık kazanmasını 884 tarihinde kabul etmektedir,bk. "Tolunoğulları (868-905)",*doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, cilt VI, s.63.

5 Bk.Koprıman, aynı eser, s.199.

İtil (Volga) Bulgar Devleti (900'lerde müslüman-yıkılışı 1399'dan sonra)

İtil ve Kama (Çolman) nehirlerinin birleştikleri sahada kurulan İtil Bulgar Devleti'nin ilk devirleri hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. Ancak bizim için bu devletin tarihî bakımından önemli olayı, hangi yıllarda İslâm dinini kabul ettikleridir. Bulgar tüccarlarının Hazar ülkesinde , Harezmi'de ve Samanî ülkesinde Müslüman tüccarlarla temasları, Hârezmliler'in de onların ülkelerine gitmeleri neticesinde, İtil Bulgar Devleti topraklarında İslâm dini ve kültürü yayılmaya başlamıştı. Nitekim 900 tarihlerinde Bulgarlar arasında İslâm dinini kabul edenler çoğunlukta idi. Nihayet Şelkeyoğlu Yıltavar (İlteber) Almış'ın İslâm dinini benimsemesiyle İtil Bulgarları müslümanlığı devlet dini olarak kabul ediyorlardı. Almış Han 920 tarihinde Abbasî halifesine din âlimleri ve mimarlar göndermesi için müracaatta bulunmuş, ayrıca unvan ve ismini Emir Ca'fer b. Abdullah olarak değiştirmişti. Halife Muktedir Billâh da din adamlarıyla mimarlardan oluşan bir heyet gönderdi. Bu heyet h.309/m.921-922 yılında yola çıkmış ve 922 Mayıs'ında Bulgar ülkesine ulaşmıştı. O tarihten sonra Bulgar ülkesi hutbe okunmak suretiyle Abbasî halifesine bağlı bir müslüman yurdu olmuştu (6). Böylece Bulgarların hükümdarlarının da en geç 920'den itibaren İslâm dinini kabul etmesiyle bir müslüman devleti olduğu anlaşılıyor.

Karahanlılar (840-1212)

840'da Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine Karahanlılar Devleti kuruldu. Onların menşei hakkında yedi muhtelif nazariye vardır. Karahanlılar üzerindeki başlıca otorite, O.Pritsak bu sülâlenin menşei Karluklar'a bağlamaktadır (7). Ülkemizde bu konuda araştırmalar yapan Prof.Dr. R.Genç'e göre Karahanlılar Devleti "Yağmalar" tarafından kurulmuştur(8).

Karahanlılar'ın ilmî bakımdan pek aydınlık olmayan başlangıç devresi için tesbit edilebilen ilk kağan, Bilge Kül Kadir (güç, sarp, zor) Han'dır ve Samanîler ile mücadele etmiştir. Onun iki oğlundan Arslan Han büyük kağan sıfatıyla Balasagun'da , Kadir Han Oğulcak ise ortak- kağan olarak Taraz'da devleti idare ettiler. Samanîler'den İsmail b. Ahmed (892-907) uzun bir muhasaradan sonra Taraz şehrini zaptetmişti (893). Bu durum karşısında Oğulcak merkezini Kaşgar'a naklederek Samanî hâkimiyeti altındaki bölgelere

6 Hutbe için bk.R. Şeşen, İbn Fazlân Seyahatnâmesi, İstanbul 1995, s. 51.

7 Bk.Karahanlılar mad.İA.

8 Bk.Karahanlılar Devlet Teşkilâtı, s.36-37.

akınlara başlamıştır. Onun yeğeni Satuk Buğra'nın Karahanlılar'a sığınmış Ebû Nasr adlı Samanî şehzadesi veya İslâm sûfî vaizleriyle karşılaşması İslâmî kabulüne sebep olmuş ve devletin kaderini değiştirmişti. Satuk Buğra amcasına karşı taht mücadelesini kazandıktan sonra kendi devleti içinde İslâmiyeti resmen kabul etmiştir (muhtemelen 333/m.944-945). Bu olay, Batı Karahanlılar'ın dinî durumunu değiştirdi. Satuk Buğra müslüman ismi olarak Abdülkerim'i aldı. Satuk Buğra 344/955-956 yılında öldü. Onun oğulları Musa ve Baytaş Han zamanında Karahanlı Devleti bütünüyle müslüman olmuştur. Ayrıca 349/960 yılında müslümanlığı kabul eden 200.000 çadırılık Türk halkı Karahanlılar hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşamaktaydı. Bu bakımdan Karahanlı Devleti'nin bütünüyle müslümanlığı kabul etmesini yaklaşık 960 tarihine koyabiliriz.

Gazneliler (963-1187)

Samanî Devleti'nin en parlak devrinde büyük sayıda Türk grupları Maverâünnehir yoluyla İslâm dünyasına getirilmekteydi. Samanîler de mahallî kuvvetlere ilâve olarak Türk askerleri kullanmaya başlamışlardı. Bu Türkler artık İran sahasında askerî lider ve vali olarak seçkin bir sınıf teşkil ediyorlardı. Merkezî otoritenin zayıfladığı anda, bu Türk kumandanlar devlet içinde kuvvet ve kudreti ele geçirerek yarı- bağımsız bir şekilde hüküm sürüyorlardı. Nitekim Gazneliler, Samanîler'in dağılma ve isyanlar içindeki atmosferinden yararlanarak ortaya çıkan Türk devletlerinden birisidir. Samanî Devleti'nde görev alan Türkler'in en mühim şahsiyetlerinden biri olarak Horasan orduları kumandanı Alptegin 350/961 yılında vezir Ebû Ali Muhammed Belamî ile birleşerek, kendi adayını zorla Samanî tahtına oturtmak istedi. Fakat bu arzusunda başarısızlığa uğradı. Alptegin bu başarısızlıktan sonra beraberindeki çok az bir kuvvetle, Doğu Afganistan'daki Gazne şehrine çekilmeye mecbur kaldı ve muhtemelen mahallî bir Türk hanedan olan Levikleri buradan uzaklaştırarak adı geçen şehre hâkim oldu (351/963). Bu suretle Gazneliler Devleti'nin temeli atılmış oldu.

Böylece İlk Müslüman-Türk Devletleri olarak adlandırdığımız beş devleti kısaca kuruluşlarını ve müslümanlığı ne zaman kabul ettiklerini belirtmeye çalıştık.

İlk Müslüman-Türk Devletleri bunlardan hangisiyle başlatılmalıdır ? Gazneliler Devleti 963 yılındaki kuruluş tarihi bakımından bu devletlerin en son kuruluş olanıdır. Bu bakımdan Gaznelileri kolayca listemizden çıkarabiliriz. İhşidîler de Mısır'da kendisinden önce kurulan Tolunoğulları devleti olması bakımından dışarıda bırakabileceğimiz ikinci devlettir. Geriye üç devlet

kalmaktadır : Tolunoğulları, İtil Bulgar Devleti ve Karahanlılar. İlk Müslüman –Türk devletinin tesbitinde neyi esas almalıyız ? Devletin kurulduğu yılı mı ? yoksa İslâm dinini kabul ettikleri yılı mı? yada Türklerin nüfus bakımından hâkim olduğu bölgede kurulmuş olmasını mı? . Kuruluş yılı bakımından en eski Müslüman Türk devleti Tolunoğulları'dır ve yukarıda belirttiğimiz gibi 868 yılında kurulmuştur.

İtil Bulgar Devleti Türkler'in yaşadığı bir bölgede kurulmuş ve en geç 920'de devletin resmî dini İslâm olmuştur. Karahanlı Devleti de 840 tarihinde kurulmasına rağmen, devlet olarak İslâmiyeti kabulü yaklaşık 960 yılındadır. Bu bakımdan Karahanlı Devleti de Türkler'in yaşadığı bölgede kurulmasına rağmen İslâmiyeti kabul ediş tarihi bakımından İtil Bulgar Devleti'nden sonra gelmektedir.

Bu durumda İlk Müslüman Türk devleti hakkında karar vermek açısından karşımızda iki devlet kalmaktadır : Tolunoğulları ve İtil Bulgar Devleti. Kuruluş yılı açısından bakarsak Tolunoğulları, Türkler'in yaşadığı saha bakımından ele alırsak İtil Bulgarları bağımsız ilk Türk- İslâm devletidir. Tolunoğulları Devleti için şöyle bir itiraz olmaktadır. Bu devlet kurulduğu saha bakımından Türklerle meskûn olmayan bir bölgede kurulmuştur ve yöneticileri vali olarak hüküm sürmüştür. Ayrıca Prof. Dr. N.Yazıcı (9), Tolunoğulları ve İhşidîleri yarı bağımsız ve Abbâsî Devleti sınırları içerisinde Müslüman Türk valiler tarafından kurulmuş devletler olarak nitelemektedir. Bu durumu gözönüne alırsak söz gelişi; Gazneliler ve Selçuklular gibi Türk devletleri için de aynı itiraz söz konusu olmuştur. Gazneliler'in kuruluşunda çok az bir Türk grubunun rol oynadığı ileri sürülmüştür. İranlılar hâlâ Selçuklu Devleti'ni bir İran Devleti olarak görmektedirler (10). Kirman Selçuklu Devleti'nin kurucusu Melik Kavurd maiyyetinde beş-altı bin Türk süvarisi ile Kirman bölgesine girmiştir (11). Bu örnekleri çoğaltmamız mümkündür.

Buna mukabil Tolunoğulları konusunda Türk tarihçileri şunları yazmışlardır : Prof. Dr. Şinasi Altundağ (12), "Tolunlular ile Mısır'da ilk Müslüman –Türk devleti kurulunca", Prof. Dr. İ.Kafesoğlu (13), "İslâm

9 İlk Türk- İslâm Devletleri Tarihi, s.42.

10 Çünkü Selçuklular Anadolu'ya saldırmadan önce İran'ın parlak kültürünün tesiri altında İranlaşmışlardır, bk. Muhammed Emin Riyahî, Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı (Türkçesi Mehmet Kanar), İstanbul 1995, s.21.

11 Bk.E.Merçil , Kirman Selçukluları, Ankara 1989, s.11,T.T.K.Y.

12 Bk.Tolunoğulları mad. İA.

13 Bk. "Abbâsîler Zamanında Türkler (Etrâk)", Türk Dünyası El-Kitabı, Ankara 1976, s.792.

halifeliği toprakları içinde ilk Türk müstakil siyasî teşekkül", Prof. Dr. Ş. Tekindağ (14), "868'de Mısır'a gelen Ahmed b. Tolun... burada ilk Müslüman – Türk sülâlesini kurmağa muvaffak oldu ", Prof. Dr. K. Y. Koprıman (15), "Mısır'da Bağdat Abbasî hilafetine karşı ilk müstakil Türk devletini ve hanedanını kuran Ahmed ve "Mısır'da ilk Türk devletini kuran Tolunoğlu Ahmed". Adı geçen tarihçilerin belirttiği üzere Tolunoğulları bir Türk hanedanıdır. Başka araştırmacılar tarafından da Tolunoğulları genelde bir devlet olarak kabul edilmektedir (16). Tolunoğulları, Türklerin kurduğu 100'den fazla devletin içinde sayılmaktadır. Bu bakımdan Tolunoğulları'nı ilk Müslüman-Türk devleti olarak kabul etmememiz için bir sebep göremiyorum.

SUMMARY

Talking about the first Muslim Turkish states, Tulunids, Itil (Volga) Bulgarians, Karahanids and Gaznawids are the ones that come to our minds first. However, today historians have not agreed upon the first Muslim Turkish state yet. Approaching the issue by taking the date of foundation as a criterion there are three states to be considered: Tulunids, Itil (Volga) Bulgarians and Karahanids. Hence, the question is: What criterion should be taken in determining the first Muslim Turkish state? Is it the date of foundation or is it the population factor? What is meant by population factor is the matter that some of the aforementioned states were founded on the territories where the Turkish population was dominant. Therefore, looking from foundation date perspective Tulunids are to be considered as the very first Muslim Turkish state, while looking from population perspective Itil Bulgarians come up as the very first Turkish independent state. However, Turkish historians, in their written works do accept Tulunids as the very first Turkish state founded in Egypt.

Besides, Tulunids are considered to be among those hundred states that were founded by the Turks. Likewise, I share the view that Tulunids are the first Muslim Turkish state.

14 Bk. "Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri", Türk Dünyası El Kitabı, s.866.

15 "Tolunoğulları", s.56 ve 71.

16 Bk. H. Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, s.78; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s.55; C. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* (Türkçeye çev. N. Çağatay), Ankara 1992, s.113-116, T.T.K.Y.; P.K. Hıttî, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, s.711-716; R. Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. yüzyıllar)*, çev. İ. Kayaoğlu, Ankara 1981, s.139.9 İlk Türk- İslâm Devletleri Tarihi, s.42.